

ارزیابی و تحلیل الگوی اقتصادی خانواده‌ها با رویکرد اسلامی (نتایج یک پیمایش در سطح شهر تهران)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۵

سیده اشرف موسوی لقمان* علیرضا معینی**
عطاءالله رفیعی آتانی*** میرسامان پیشوایی****

چکیده

شناخت ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی و نحوه تصمیم‌گیری و رفتار خانواده‌های مختلف، از ابزارهای مهم برای ارزیابی سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی هر کشور به شمار می‌رود. تاکنون ارزیابی اقتصاد خانواده و طبقه‌بندی خانواده‌ها بر مبنای معیارهای بهزیستی خانواده در غرب انجام شده و هیچ‌گاه از منظر اقتصاد اسلامی و شاخص‌های بومی به آن نگریسته نشده است. محقق در این پژوهش بر مبنای الگوی اقتصاد خانواده ذومراتب و مقیاس طراحی شده برای آن، اقدام به انجام پیمایش و توصیف و تبیین الگوی اقتصادی خانواده‌ها نموده است. مزیت مهم این مقیاس، نسبت به سنج‌ها و معیارهای متعارف، جامعیت نگرش به خانواده با محوریت مفهوم «رشد» در مقابل مفهوم سود و منفعت مادی است. ۳۸۷ خانواده تهرانی از طریق نمونه‌گیری خوشه‌ای تصادفی برای شرکت در پیمایش انتخاب شده‌اند. در تحلیل نتایج، از شیوه‌های آمار استنباطی مانند تحلیل مقایسه‌ای و تحلیل رگرسیون خطی استفاده شده است؛ همچنین با استفاده از روش خوشه‌بندی فازی، خانواده‌ها بر حسب مؤلفه‌های رشد و افول، در خوشه‌های

*. دکترای سیاستگذاری عمومی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و مهندسی پیشرفت دانشگاه علم و صنعت

Email: meshkatnoor85@gmail.com.

ایران.

** .دانشیار دانشکده اقتصاد، مدیریت و مهندسی پیشرفت دانشگاه علم و صنعت ایران (نویسنده مسئول).

Email: moini@iust.ac.ir.

***. استادیار دانشکده اقتصاد، مدیریت و مهندسی پیشرفت دانشگاه علم و صنعت ایران.

Email: rafiei.at@gmail.com.

****. دانشیار دانشکده مهندسی صنایع دانشگاه علم و صنعت ایران.

Email: pishvae@iust.ac.ir.

مختلف تقسیم شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد مطلق درآمد و دارایی، پیش‌بین خوبی برای مراتب خانواده و تغییرات آن نیست و در مقابل احساس کفایت و رضایت اقتصادی به عنوان مؤلفه ذهنی و شناختی قادر به تبیین درصد بیشتری از تغییرات و تنوع خانواده‌هاست؛ همچنین خانواده‌ها از لحاظ معیارهای رشد (تعاون، احسان و تعالی) وضعیت نسبتاً خوبی دارند؛ اما توأمأً درصد قابل توجهی از آنها میانگین طبیعی بودن و استخدامگری متوسط و بالایی را تجربه می‌کنند؛ بدین ترتیب می‌توان گفت زوج‌های تهرانی در عین توجه به مؤلفه‌های تعالی، مادی‌گرایی و خودخواهی را به کانون خانواده راه داده‌اند. در پایان، بر مبنای نتایج تحقیق، توصیه‌های سیاستی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: اقتصاد خانواده، پیمایش، خوشه‌بندی فازی، خانواده دومراتب، عقلانیت فازی. طبقه‌بندی JEL: D19, I30, J13.

مقدمه

در چارچوب علم «اقتصاد خانواده» (Family Economics) خانواده، یک واحد تصمیم‌گیری پیچیده است که در آن زوجین با توجه به اهداف مختلف خود، امور مربوط به مصرف، اشتغال، باروری و ... را بر پایه هماهنگی فعالیت‌های ذکر شده تنظیم می‌کنند (Browning & Chiappori, 2014, p.1).

تحولات ساختاری از جمله ساختارهای اقتصادی تأثیرات مهمی در خانواده داشته است. مشخصه اصلی جامعه مدرن، غلبه مبادلات بازار است و از این رو «جامعه بازار» (Market Society) نام گرفته است. ویژگی مهم این جامعه گسست پیوندهای جمعی و حاکمیت نظم عقلانی است. در جامعه بازار، ارزش‌های بازاری به راهنمای کنش تبدیل شده و انسان‌ها نظم اجتماعی و رفتار دیگران را از زاویه این نوع ارزش‌ها می‌نگرند (عزیزی‌مهر، ۱۳۹۶، ص ۵۷-۵۸). اگر در گذشته، نیازهای اصلی خانواده و مناسبات خانوادگی، مناسبات اجتماعی و ساختارهای اقتصادی را جهت می‌داد، امروزه با حاکمیت سرمایه‌داری منطق بازار به مناسبات و حتی ساختار خانواده جهت می‌دهد و ارزش‌های خود را بر خانواده تحمیل می‌کند. در مقطع کنونی نظام سرمایه‌داری می‌کوشد نظام معنایی و عقلانیت جدیدی را برای تحلیل جهان، ارزش‌گذاری‌ها و رفتارها طراحی کند و عقلانیت مدرن را تنها مسیر زیست سعادت‌مندانانه معرفی کند (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۱ الف). روشن است که این نظم بازاری از روح رشدهندگی و انسان‌پروری که تضمین‌کننده سعادت

ابدی کنشگران باشد، برخوردار نیست. برای مثال دگنر (Denger) در مقاله مروری خود ابراز می‌دارد که در سراسر جهان، تشکیل خانواده، باروری و شکست آن تحت تأثیر مناسبات اقتصادی و به‌خصوص تورم و افزایش قیمت‌ها قرار گرفته است. تحقیقات نشان داده که کاهش قدرت خرید خانواده‌ها سبب افزایش تنش‌های زناشویی می‌شود. این حقایق ما را هر چه بیشتر به نگاه کایپر (Kuyper) نزدیک می‌کند که نهاد خانواده تحت فشار شدید نهادهای ساخته‌شده توسط انسان (Man-Made) مانند بانکداری مرکزی قرار گرفته است (Degner, 2019, p.7). امروزه بخش قابل توجهی از جمعیت از الگوهای سنتی خانواده و باروری دور شده، به سمت روابط کوتاه‌مدت و ناپایدار سوق پیدا کرده‌اند. با وجود این، تحلیل‌های اقتصادی قادر نیستند همه آنچه در حال وقوع است را به‌خوبی توضیح داده و تفسیر کنند. در تحقیق کوهن و رایت (Cohen & wright) نشان داده شده است که شرایط مادی مهم‌ترین عامل تغییرات جامعه‌شناختی نبوده و تغییر در شرایط اقتصادی لزوماً مانع دگرگونی‌ها می‌شود. تفاوت خانواده‌ها و تنوع مدل‌های فکری عوامل داخلی دارد. در واقع شواهد به اهمیت آنچه در «ذهن مردم» می‌گذرد و همچنین عوامل فرهنگی که تصمیمات مردم را تحت تأثیر قرار می‌دهند، دلالت دارد (Cohen and Wright, 2013, p.76).

بکر (Becker) یک رویکرد اقتصادی یا انتخاب عقلانی به خانواده را گسترش می‌دهد. او در رساله خانواده خود رویکرد اقتصادی به خانواده را توسعه می‌دهد، اما نه به معنای تأکید بر جنبه‌های مادی زندگی بلکه به معنای یک چارچوب نظری انتخاب برای تحلیل بسیاری از جنبه‌های زندگی خانوادگی (Becker, 1993, p.ix). علاوه بر این اقتصاددانان برای اندازه‌گیری میزان موفقیت و توسعه اقتصاد خانواده، مبحثی را به عنوان «بهزیستی اقتصادی خانواده» (Family Economic Wellbeing) تعریف می‌کنند (Xiao, 2013, p.573). بهزیستی (Well-bing) در ادبیات به صورت ویژگی‌ها و مشخصه‌های فردی که به‌طور ذاتی خوشحالی (Happiness) و حالت مثبت ایجاد می‌کند گفته می‌شود (Pollard & Le, 2003, p.64). این موضوع با شیوه‌های مختلف و توسط محققان با شاخص‌های متنوعی اندازه‌گیری شده است. درآمد، ترکیب درآمد فرد و خانواده و نسبت درآمد به

احتیاجات، کیفیت استخدام و کار، مخارج (Expenditure) و رفاه (Wealth) خانواده از مهم‌ترین معیارهای این حوزه هستند (Mammen, et al., 2014, p.435).

در ادبیات اقتصاد خانواده متعارف، خانواده‌هایی مطرح شده‌اند که نمی‌توانند وجود خارجی داشته باشند؛ زیرا انسان‌هایی بدون خصوصیات فطری هستند؛ آنها مانند افرادی که در بازار در حال خرید و فروش‌اند، رفتار می‌کنند. اقتصاددانان نئوکلاسیک مانند گری بکر خانواده را کنشگرهای عقلایی - اقتصادی تعریف می‌کنند که به دنبال بیشینه‌سازی خوشبختی (Happiness) خود با تخصیص زمان و پول هستند؛ بدین ترتیب، «تصمیم‌گیری عقلانی» عمده‌تاً برای ما اقتصادی تفسیر شده است؛ اما حقیقت آن است که نفع شخصی به‌تنهایی قادر به تبیین رفتار انسان نیست و وجود نگرش مادی به انسان در فعالیت‌های اقتصادی تنها بخشی از حقایق انسان را تبیین می‌کند (مرادی، ۱۳۹۳، ص ۱۳). از منظر اندیشمندان مسلمان در حالی که انسان در مکتب متعارف سرمایه‌داری از عقلانیت ابزاری و رفتار یکنواخت برخوردار است که در پی کسب منافع شخصی کوتاه‌مدت است، ولی انسان تحت تأثیر عقلانیت غیرابزاری و با داشتن اختیار و آزادی از درجات متفاوتی برخوردار است. اتکای صرف به مکانیسم بازار هیچ ملاک ارزشی برای ایجاد محدودیت و ممنوعیت برخی رفتارها در خانواده ندارد و اساساً این مکانیسم با ماهیت اصلی خانواده سازگار نیست؛ چراکه معیارهای اساسی آن توجه به وجوه مادی و افزایش میزان برخورداری و لذت می‌باشد تا ترغیب اعضای خانواده به نوع‌دوستی، فداکاری و خیرخواهی (بیات، ۱۳۹۴، صص ۸۹ و ۹۴)؛ درحالی‌که در خلقت و طبیعت علاوه بر خودخواهی و منفعت‌طلبی علائق دیگری هم هست. آن علائق منشأ فداکاری، گذشت و نمایش‌دهنده انسانیت انسان است (مطهری، ۱۳۹۶). در ادبیات متعارف اقتصادی، خانواده به مثابه بازار و تمام هویت آن، اقتصادی فرض شده است؛ درحالی‌که ماهیت خانواده بالذات اقتصادی نیست. اهداف خانواده در تئوری‌های موجود منحصر به فایده و منفعت مادی بوده و هرگز رشد همه‌جانبه خانواده هدف نبوده است. علاوه بر این اهداف خانواده‌ها یکسان در نظر گرفته شده، در صورتی که در تحقیقات جدید تئوری‌هایی توسعه داده شده‌اند که تنوع (Diversity) در ابعاد، ساختار و فرایندهای خانواده و به‌طورکلی منحصربه‌فرد (Unique) بودن هر خانواده را به‌خوبی تبیین می‌کنند (wiley & ebata,)

208, p.275/ Laszloffy, 2002, p.208). مبنای نظریات اقتصاد خانواده توجه به نقش نیروی انسانی در رشد و توسعه اقتصادی است. در یک کلام، خانواده و جامعه محصول تربیت ذیل اهداف اقتصادی است. این تفکر برخلاف نظریات اسلامی است که تعلیم و تربیت را در بالاترین رده اجتماعی قرار می‌دهد. تعلیم و تربیت بنیاد تشکیل خانواده و از مبادی تکوین جامعه است. در این صورت تربیت باید تعیین‌کننده نهادهایی مانند خانواده و اقتصاد باشد، نه در ذیل آنها (علم‌الهدی، ۱۳۸۹). علاوه بر این در این معیارهای سنجش بهزیستی خانواده، اغلب به معیارهای مرتبط با سرمایه انسانی اشاره شده است که به نظر ناقص می‌آید. بر اساس مبانی اسلامی خانواده کانون رشد (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۲۴۹) بوده و به عنوان یک نهاد طبیعی - فطری ماهیتی کاملاً متفاوت از بنگاه‌های اقتصادی دارد (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۶-۱۲۰). پیوند زناشویی بر اساس کشش‌های طبیعی و بر مدار محبت و مهرورزی است نه بر محور سود، زیان، حق، تعهد یا انتفاع بیشتر (بهشتی، ۱۳۷۷، ص ۱۵۵-۱۶۶ / مطهری، ۱۳۹۶، ص ۱۶۷)؛ درحالی‌که اساس خانواده در اسلام مودت و رحمت، وحدت عاطفی و فداکاری برای یکدیگر است و نه شرکت (حکمت‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۸۲ / مطهری، ۱۳۹۶، ص ۱۶۷).

در جدول زیر، خلاصه‌ای از ارزیابی تحلیلی - نظری در برخی جنبه‌های اقتصاد خانواده متعارف و اقتصاد خانواده در اسلام مقایسه شده است.

جدول ۱: مقایسه اقتصاد خانواده متعارف و اقتصاد خانواده در اسلام

معیار ارزیابی انتقادی	اقتصاد خانواده متعارف	اقتصاد خانواده در اسلام
فلسفه وجودی خانواده	در موارد شکست بازار و مزیت‌های ذاتی در نظارت، کنترل و ...	تعلیم و تربیت
ماهیت خانواده	قراردادی و اعتباری	ماهیتی طبیعی - قراردادی (قراردادی و اعتباری محض نیست) (حکمت‌نیا، ۱۳۸۸).
اساس پیوند زوجین	شراکت زن و شوهر، استخدام و منفعت‌طلبی، طمع و سود بیشتر مادی	وحدت و یگانگی زن و شوهر (مطهری، ۱۳۹۶، ص ۱۶۷ / مطهری، ۱۳۷۵، ص ۲۶۶ / طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۳۴۲)، مودت و رحمت (روم: ۲۱).
اهداف خانواده	اهداف مادی و ثابت برای همه	منحصربودن اهداف هر خانواده با توجه به

تمایلات فطری، ذومراتب بودن اهداف خانواده از اهداف مادی تا اهداف الهی (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، ص ۲۳۱).	خانواده‌ها	
آرامش بخشی به اعضا (روم: ۲۱/ اعراف: ۱۸۹) (از جمله امنیت و آرامش اقتصادی)، رشد توأمان مادی و معنوی اعضای خانواده و پیشرفت جامعه (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۱۶۸)، حمایت مالی و عاطفی از اعضای ناتوان خانواده (کودکان، سالمندان و ...) (بستان، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۸/ محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، صص ۱۷۱ و ۳۹۲).	بیشینه‌سازی خوشبختی و منفعت مادی اعضای خانواده و پرورش نیروی انسانی به منظور رشد و توسعه اقتصادی در جامعه	کارکردهای خانواده
تحقق بهینه توأمان غرایز و تمایلات فطری با در نظر گرفتن اهداف خانواده و جامعه (رفیعی آتانی، ۱۳۹۶، صص ۱۱۶ و ۱۵۶).	اراده فردی و عقلانیت ابزاری معطوف به حداکثر منفعت مادی	مبنای کنش افراد
عمل به معروف (نساء: ۱۹)، مودت و رحمت (روم: ۲۱) و شفقت (طور: ۲۶).	حداکثر تمتع و بهره‌کشی	اصول حاکم بر اقتصاد خانواده
عامل رشد مادی و معنوی خانواده و جامعه در حال و آینده (حر عاملی، ۱۳۸۶، ج ۱۳، ص ۲۹۲).	در نقش کالای عمومی، ذخیره سرمایه انسانی و اقتصادی جامعه و همچنین عامل خوشبختی و بهزیستی خانواده.	جایگاه فرزندان

مبنای نظری این تحقیق الگوی اقتصاد خانواده ذومراتب است. این الگو مبتنی بر مبانی و معارف اسلامی و بر اساس فطرت و طبیعی بودن خاستگاه خانواده، تبیینی عقلانی از کنش‌های اقتصادی و تفاوت‌های اقتصادی در قلمرو زندگی خانوادگی با در نظر گرفتن تنوع خانواده‌ها در چارچوب اقتصاد اسلامی ارائه می‌دهد. علاوه بر این در تحقیقات گذشته مقیاس مناسبی برای اندازه‌گیری وضعیت و رتبه اقتصاد خانواده بر اساس این الگو در سطح خرد معرفی شده است. معیارهای پایایی و روایی این سنجه تأیید شده و علاوه بر این قدرت مقیاس در تشخیص انواع خانواده‌ها در تحقیقات پیشین به اثبات رسیده است (موسوی لقمان، ۱۳۹۹، ص ۲۶۲).

هدف این تحقیق ارائه تحلیل و ارزیابی مناسبی از الگوی اقتصادی خانواده‌ها در سطح شهر تهران با انجام پیمایش تجربی است. در ادامه مقاله ابتدا مروری بر ادبیات موضوع در حوزه تحلیل زندگی اقتصادی خانواده‌ها خواهیم داشت و سپس الگوی نظری تحقیق شرح

داده خواهد شد. در بخش سوم، روش تحقیق، فرایند پیمایش و نمونه‌گیری توضیح داده شده و منطق استفاده از روش‌های مختلف آماری روشن خواهد شد. در بخش چهارم نتایج آمار همبستگی، استنباطی و همچنین خوشه‌بندی فازی خانواده‌ها ارائه می‌شود. در بخش آخر نیز توصیف و تبیین مناسبی از روند کلی و سوگیری اقتصاد خانواده در خانواده‌های تهرانی ارائه و مبتنی بر نتایج تحلیل، توصیه‌های سیاستی پیشنهاد شده است.

مروری بر ادبیات موضوع

تحلیل زندگی اقتصادی خانواده‌ها

جارکو (Jarque) در مقاله خود به تحلیل رفتار مصرف‌کنندگان مکزیکی در قالب طبقه‌بندی خانواده‌ها در گروه‌های مختلف پرداخته است. در مطالعه مذکور که با استفاده از داده‌های مقطعی درآمد و مخارج خانواده سال ۱۹۷۵ صورت گرفته است در کنار متغیرهای هزینه‌ای خانواده‌ها به متغیرهایی نظیر سن و شغل، سرپرست خانواده، اندازه خانواده و یا ترکیب‌های مختلفی از این متغیرهای اقتصادی - اجتماعی توجه شده است (Jarque, 1987, p.31).

جنسن و مانریکو (Jensen & Manrique) در مطالعه خود ضمن طبقه‌بندی خانواده‌ها به برآورد تقاضا برای کالاهای خوراکی در گروه‌های مختلف خانواده‌های اندونزیایی پرداخته‌اند. داده‌های مورد استفاده آنها بررسی اقتصادی و اجتماعی ملی کشور اندونزی بوده است؛ به‌گونه‌ای که در مطالعه آنها فقط از مشاهدات متعلق به مناطق شهری اعم از افراد، خانواده‌های ساکن و غیرساکن استفاده شده است. نتیجه مطالعه آنها طبقه‌بندی خانواده‌های شهری در چهار طبقه می‌باشد (Jensen & Manrique, 1988, p.491).

پژوهان و خسروی‌نژاد در پژوهش خود به ضرورت طبقه‌بندی خانواده‌ها در گروه‌های مستقل و متمایز به منظور شناخت صحیح رفتار مصرف‌کنندگان و ارزیابی سیاست‌های حمایتی، تأمین اجتماعی، پرداخت یارانه و نیز اعمال مالیات اشاره کرده‌اند. ایشان با روش جنسن و مانریکو و داده‌های مرکز آمار ایران خانواده‌های ایرانی را در پنج طبقه تقسیم کرده‌اند. البته نقطه‌ضعف اکثر این مطالعات آن است که مبنای طبقه‌بندی را دهک‌های

درآمدی یا هزینه‌ای قرار داده‌اند و اثرات متغیرهای اقتصادی - اجتماعی دیگر را نادیده گرفته‌اند (پژویان و خسروی‌نژاد، ۱۳۸۳، صص ۶۱ و ۷۲).

رضایی قهرودی و همکاران در تحقیق خود الگوی مصرف در چرخه زندگی خانواده‌های شهری را مطالعه کرده‌اند. نتایج نشان داد که قدرت خرید خانواده‌ها در اوایل دوران زندگی کم است؛ اما بعد از گذشت چندین سال کار در بخش‌های مختلف اقتصادی، با افزایش بهره‌وری افراد و خانواده‌ها و در نتیجه، افزایش قدرت خرید آنها تهیه کالاها و خدمات رفاهی آسان شده و نیز دستیابی به سطح زندگی استاندارد و مطلوب فراهم شده است. از طرفی، هزینه‌های گروه‌ها یا نسل‌های جوان‌تر بیشتر از گروه‌ها و نسل‌های پیرتر است؛ حتی زمانی که در سن مشابهی هستند (رضایی قهرودی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۱۳).

میرزائیان و همکاران در پژوهش پیمایشی خود با بررسی مؤلفه‌های اقتصادی نقش و جایگاه آن را در رفاه خانواده‌های روستائیان ارزیابی کرده‌اند که نتایج نشان از وجود نابرابری در بخش شاخص‌های اقتصادی مورد مطالعه در بین نواحی روستایی است (میرزائیان و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۱۳).

تبیین الگوی نظری تحقیق: اقتصاد خانواده ذومراتب

این پژوهش اذعان دارد که ما سطوح مختلفی از عقلانیت داریم که در علم اقتصاد خانواده متعارف معرفی و تبیین نشده است. آیا نمی‌توان در زندگی خانوادگی سطحی بالاتر از منافع مادی فردی یا خانوادگی را در نظر گرفت؟ سطحی که انسان در کنش‌های خانوادگی، منافع معنوی و فرامادی را مورد توجه قرار دهد. در این صورت اساساً جایگاه زندگی مادی خانوادگی، تنها به عنوان مکمل حیات معنوی تعریف خواهد شد؛ بدین ترتیب الگوی اقتصاد خانواده ذومراتب مبنای تحلیل و طراحی پرسش‌نامه قرار گرفت. این الگو برگرفته از تحقیقات پیشین نگارنده در رساله دکتری است و در اینجا به‌طور مختصر تشریح می‌شود (موسوی لقمان، ۱۳۹۹، صص ۱۱۲-۱۵۵):

خانواده با ترکیب سرمایه‌های غریزی، طبیعی و فطری آغاز می‌شود و هر خانواده ترکیب ویژه‌ای از این تمایلات و گرایشات را انتخاب کرده و هدفی را در زندگی برمی

گزینند. در این چهارچوب نظری، تحقق همه گرایش‌های فطری، هدف انسان در خانواده را می‌سازد؛ بنابراین خانواده‌ها گسترده و متنوع‌اند و اهداف یکسانی را دنبال نمی‌کنند. علاوه بر این خانواده در حال تغییر، سیورورت و شدن در مراتب مختلف وجود است. بر این اساس خانواده که کوچک‌ترین واحد اجتماع بوده و از گردهم‌آمدن زن و شوهر و سایر اعضا به شکل طبیعی بنا نهاده می‌شود نیز اهداف ذومراتبی را دنبال می‌کند. خانواده‌ها، اهداف مختلفی را می‌توانند برگزینند و این انتخاب‌ها وابسته به مرتبه هدف خانواده است.

طیف پیوسته مراتب خانواده که از متخصصان تا متعالی در مبانی نظری ذکر شده است، از پایین به بالا، همان سیر «رشد عقلانیت» خانواده است؛ یعنی خانواده در هر مرتبه نسبت به مرتبه قبل عقلانیت بالاتری در کنش‌های اقتصادی و خانوادگی خود دارد. در واقع هر سطح وجودی، دارای یک نظام عقلانیت ویژه برای تبیین رفتارهای خانواده است. منظور از عقلانیتی که در اینجا آمده «عقلانیت جامع اسلامی» است، نه صرفاً عقلانیتی که حساب و کتاب مادی را در نظر داشته باشد؛ عقلانیتی که انسان را به رشد و سعادت ابدی می‌رساند. قید «اسلامی» نیز یک قید شناختی است؛ بنابراین منظور از «عقلانیت اسلامی» لزوماً عقلانیت مورد تأیید اسلام نیست، بلکه نظام یا طیفی از نظام‌های واقعی عقلانی است که مبانی و معارف اسلامی آن را معرفی می‌کنند. در مراتب پایین، عقلانیت خانواده در خدمت اهداف اقتصادی قرار گرفته ولی با رشد خانواده، اقتصاد در عین اهمیت یک امر تبعی محسوب شده و در خدمت تعالی خانواده قرار می‌گیرد. در اینجا معیار مطلوبیت تنها سود و لذت مادی نخواهد بود و ارزش‌های معنوی همچون احسان، ایثار و فداکاری تعیین‌کننده تعاملات اقتصادی خانواده خواهند بود. خانواده‌ها در هر مرتبه بالاتر، تمام ویژگی‌های خانواده‌های سطح پایین را دارند اما به نحوی کامل‌تر و متعالی‌تر. علاوه بر این کنش‌های اقتصادی و به‌طورکلی بعد اقتصادی خانواده را نمی‌توان جدای از سایر ابعاد خانوادگی، انگیزه‌ها و گرایش‌های فطری در نظر گرفت. هر کنش در خانواده، برخاسته از استدلال‌های ویژه سطح عقلانیت خانواده و محصول تحقق حداکثری همه تمایلات فطری یکجا و با هم است. لازم است ذکر شود مرزبندی این رتبه‌ها مطلق نبوده و این‌طور نیست که هر خانواده فقط به یک دسته تعلق داشته باشد بلکه هر خانواده با توجه

به اهداف خود می‌تواند در یک طیف فازی و با درجات عضویت مختلف به هر ده رتبه متعلق باشد. تعاریف مربوط به رتبه‌های مختلف خانواده در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲: رتبه‌های فازی خانواده و تعریف آنها

رتبه فازی خانواده	تعریف
خانواده متخاصم	خانواده‌ای که افراد در پی تخاصم و نابودی یکدیگرند.
خانواده ناعقلانی	خانواده‌ای که صرفاً از طبیعت و زیست مشترکی برخوردار بوده و با حداقل دلایل و اشتراکات در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند.
خانواده طبیعی	خانواده‌ای متشکل از دو والد که پیمان و قرارداد قانونی و شرعی با یکدیگر بسته و با فرزندانشان پیوند زیستی دارند. اهداف آن، منحصر به ارضای نیازهای طبیعی، مادی و بهره‌مندی از تمتعات دنیوی است و نه بالاتر از آن. این خانواده هیچ خواسته و مطلوب معنوی در زندگی ندارد.
خانواده استخدا مگر	خانواده‌ای که هر کدام از اعضا به فکر استفاده از دیگری در راستای تحقق اهداف مادی یا معنوی خود هستند.
خانواده مشارکت‌جو	خانواده‌ای که نیازهای مشترک، آنها را به سمت «همیاری» سوق داده و درمی‌یابند که می‌توانند منافع مشترکی داشته باشند.
خانواده اهل تعاون	هر یک از اعضای خانواده بدون تصور سهم و سود در پی «دگریاری» هستند.
خانواده منصف	هر یک از اعضا خودش را جای دیگری گذاشته و هر آنچه برای خود می‌خواهد و می‌پسندد برای دیگری نیز پسندیده و عاشقانه طلب می‌کند.
خانواده احسانگر	احسان، بخشش و کمک به اعضای خانواده از اضافه بر نیاز خود است.
خانواده اهل مواسات و ایثار	خانواده‌ای که هر کدام از اعضا با وجود احتیاج و نیاز، دیگری را در جان و مال بر خود مقدم می‌دارند.
خانواده متعالی	معیار عمل این خانواده تنها حب و رضایت الهی است. آنها در پی به دست آوردن کمالات حقیقی انسانی هستند و خانواده را بهترین جا برای این فضائل می‌دانند.

روش تحقیق

رویکردها و روش‌های متناظر برای انجام تحقیق بایستی متناسب با پارادایم‌ها و راهبردها تبیین شود (علی‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۲۸). از نظر مقصود محقق، این تحقیق با توجه به سنجش و ارزیابی وضعیت خانواده‌های ایرانی از نوع کاربردی است؛ همچنین از نظر اهداف و استراتژی نیز توصیفی و تبیینی است.

این تحقیق بر اساس پرسش‌نامه سنجش اقتصاد خانواده اقدام به پیمایش در سطح شهر تهران نموده است. این پرسش‌نامه محقق ساخته بر اساس نظریه خانواده ذومراتب - که در بخش قبل تشریح شد - تدوین شده و روایی و پایایی آن در تحقیقات گذشته تأیید شده است (موسوی لقمان، ۱۳۹۹، ص ۱۶۴-۱۹۹). با توجه به اینکه رتبه‌های فازی خانواده در اینجا بسیار به هم نزدیک بودند، بر حسب صلاحدید اساتید راهنما و مشاور، ۱۰ رتبه فازی به ۶ دسته ناعقلانیت، طبیعی، استخدماگری، تعاون، احسان و تعالی ادغام شد.^۱

پرسش‌نامه نهایی از دو بخش اصلی تشکیل شده است. بخش اول مربوط به اطلاعات دموگرافیک، ویژگی‌های کلی اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی خانواده بوده است. این سؤالات شامل موارد زیر است: متغیرهای جمعیت‌شناختی، شغل زن و شوهر، وضعیت اقتصادی خانواده (میزان درآمد، دارایی، املاک و ...)، رضایت اقتصادی، طبقه اقتصادی اجتماعی خانواده، متغیرهای فرهنگ اقتصادی مانند امید و قناعت و ... به منظور سنجش متغیرهای مستقل تحقیق، گویه‌های جدول ۳ در پرسش‌نامه گنجانده شده است. برای مثال نمره کفای اقتصادی خانواده، از میانگین‌گیری از پاسخ به دو سؤال مطرح شده به دست آمده است.

^۱. پرسشنامه در دفتر مجله موجود است که به دلیل محدودیت حجم مقاله در اینجا نیامده است.

جدول ۳: گویه‌های مستقل پرسش‌نامه

متغیر مستقل	گویه‌های طراحی شده
کفاف اقتصادی	خانواده ما درآمد و پس‌انداز کافی برای تأمین نیازهای اساسی را دارد.
	صاحب منزل شخصی هستم و دغدغه اجاره‌خانه ندارم.
امید اقتصادی	از آینده اقتصادی خانواده خود نگرانی ندارم.
	در هنگام اضطرار مالی از خداوند ناامید نمی‌شوم.
رضایت اقتصادی	خانه‌ای که ما در آن زندگی می‌کنیم، کاملاً مناسب است.
	از امکانات مادی خانواده خود به نسبت تلاشی که تاکنون داشته‌ام راضی هستم.
	از شغل خود رضایت کافی دارم.
کفایت زمان برای خانواده	با صرف وقت کافی، نیازهای مختلف خانواده را برآورده می‌کنم.
قناعت اقتصادی	در مخارج زندگی قناعت می‌کنم.

بخش دوم سؤالات و پرسش‌های مربوط به سؤال اصلی تحقیق بوده است. پرسش‌نامه با استفاده از طیف لیکرت (Likert spectrum) طراحی شده است که میزان موافقت زوجین با سؤالات را می‌سنجد. جامعه آماری این تحقیق را زوجین متأهل ساکن شهر تهران تشکیل می‌دهند. نمونه‌ها به شیوه نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای (Cluster Random Sampling) انتخاب شده است. بر اساس جمعیت تهران (سرشماری سال ۱۳۹۵) و فرمول کوکران تعداد ۳۸۴ زوج نمونه جهت اجرای پرسش‌نامه نیاز است.

از آنجایی که واحد تحلیل در این رساله، خانواده بود؛ به منظور ترکیب پرسش‌نامه زن و شوهر، از پاسخ‌های آنها در هر زوج پرسش‌نامه اشتراک گرفته شد؛ زیرا از نظر محقق میانگین نمی‌توانست به خوبی وضعیت خانواده را توصیف کند. البته در این خصوص از نظرات اساتید راهنما، مشاور و متخصصان امر بهره گرفته شد و متأسفانه اختلاف نظرها زیاد بود ولی قرارداد شد که وضعیت خانواده را بدترین و ضعیف‌ترین عضو تعیین کند.

در طراحی سؤالات سعی شد تا حد ممکن پرسش‌ها غیرمستقیم و غیرصریح باشند تا پاسخگویان از پاسخگویی امتناع نکرده، جواب‌های صحیح و معتبری ارائه دهند. این پرسش‌ها تعاملات خانواده را سنجش می‌کند؛ بنابراین ممکن است مستقیماً خودسنجی کرده و رفتار زن یا شوهر را مورد پرسش قرار دهد یا اینکه از هر زوج، تعاملات زوج

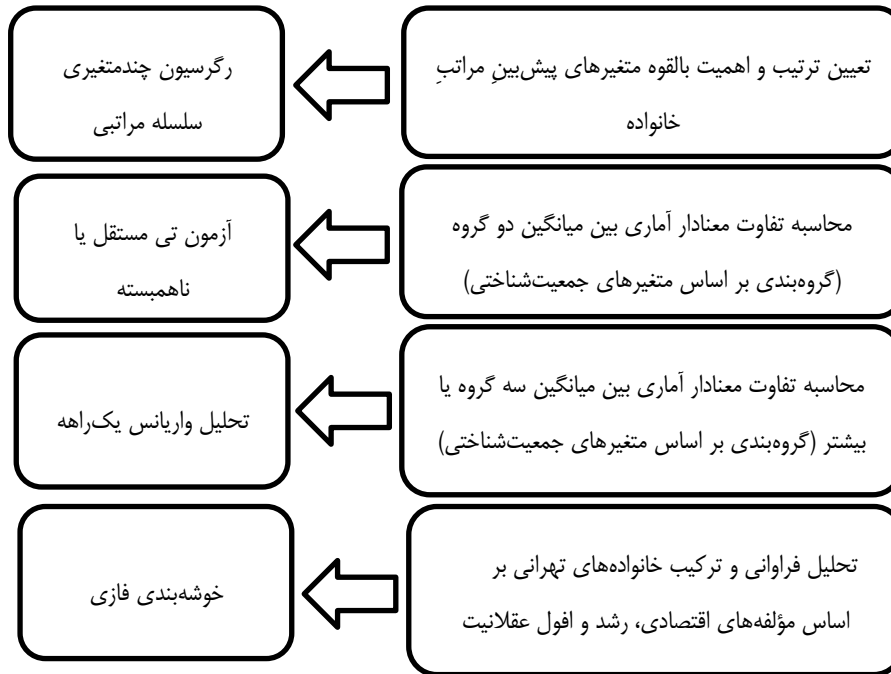
دیگر یا کل خانواده را سؤال کند (دگرسنجی). علاوه بر این به منظور رغبت پاسخگویان به پرسش‌هایی با مفهوم منفی، برخی گویه‌ها معکوس طراحی شدند.

روش‌های آماری جهت تحلیل پرسش‌نامه

در پژوهش حاضر داده‌ها بعد از ورود به نرم‌افزار اکسل وارد محیط اسپ‌اس‌اس (IBM SPSS Statistics 26) شده‌اند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش‌های آمار استنباطی نظیر آزمون تی مستقل و همچنین تحلیل واریانس یک راهه (One-Way Analysis of Variance: ANOVA)، رگرسیون چندمتغیره سلسله مراتبی (Hierarchical Linear Regression) استفاده شده است (هویت و کرامر، ۱۳۸۹، صص ۲۰۵، ۲۸۳ و ۴۴۷). در ادامه در شکل ۱ منطق و ضرورت انتخاب روش‌های فوق به صورت شماتیک آمده است:

همچنین به منظور کشف الگوی پنهان در داده‌های مربوط به خانواده‌های تهرانی و تقسیم خانواده‌ها از روش خوشه‌بندی فازی استفاده شده است. از آنجاکه ماهیت خوشه‌بندی، یعنی دسته‌بندی کردن به بخش‌های مختلف، به صورتی که حداکثر میزان شباهت درون هر بخش و حداکثر میزان اختلاف میان بخش‌ها باشد، می‌توان نتیجه گرفت که خوشه‌بندی قطعی برای خوشه‌بندی خانواده‌ها به دسته‌های مختلف با مرزهای کاملاً مشخص چندان مناسب نباشد؛ زیرا ماهیت تقسیم خانواده‌ها قطعی نیست. در اینجا از الگوریتم اف.سی.ام (Fuzzy C-means: FCM) استفاده شده که متداول‌ترین الگوریتمی است که در خوشه‌بندی فازی استفاده قرار می‌شود. این الگوریتم مجموعه داده را در C خوشه شبیه که تعداد مختلفی عضو دارند، تقسیم می‌کند (Bezdek, 1991, p.65/ Bezdek, 1991, p.65/ Ross, 1995, pp.340-352/ Hathaway, 2001, p.735). برای مشخص کردن تعداد درست خوشه‌ها توابع ارزیابی مختلفی تعریف شده است که می‌توان با استفاده از آنها تعداد خوشه‌ها را مشخص کرد. در این پژوهش از شاخص ارزیابی زی‌بنی (Xie Beni Index) استفاده شده است (Xie & Beni, 1991, p.841-845). به منظور اجرای خوشه‌بندی فازی و تأیید روایی خوشه‌ها از نرم‌افزار متلب (Matlab) استفاده شده و کدهای لازم نگاشته شده است.

شکل ۱: منطق انتخاب روش‌های آماری مختلف برای تحلیل پرسش‌نامه

یافته‌ها و نتایج تحلیل پرسش‌نامه

خلاصه‌ای از اطلاعات جمعیت‌شناختی شرکت‌کنندگان در پیمایش

نمونه‌گیری این پیمایش در بازه زمانی شهریورماه تا آبان‌ماه سال ۱۳۹۹ انجام شده است. نمونه‌ها به‌طور تصادفی از مناطق ۲۲ گانه تهران انتخاب شده‌اند. خلاصه اطلاعات جمعیت‌شناختی شرکت‌کنندگان در جدول ۴ آمده است:

جدول ۴: خلاصه‌ای از اطلاعات جمعیت‌شناختی شرکت‌کنندگان پیمایش

متغیر جمعیت‌شناختی	توزیع فراوانی
تحصیلات	سیکل و پایین‌تر از آن: ۵۱ نفر؛ دیپلم: ۱۷۶ نفر؛ فوق دیپلم و کارشناسی: ۲۹۸ نفر؛ کارشناسی ارشد: ۱۵۸ نفر؛ دکتری: ۶۴ نفر
بازه سنی	کمتر از ۲۰: ۱۳ نفر؛ بین ۲۰ و ۳۰: ۳۱۱ نفر؛ بین ۳۰ و ۴۰: ۴۰۸ نفر؛ بین ۴۰ و ۵۰: ۱۷۷ نفر؛ بین ۶۰ و ۷۰: ۸۴ نفر؛ بین ۷۰ و ۸۰: ۲۳ نفر؛ بیشتر از ۸۰: ۴ نفر
زبان	فارسی: ۶۸۸ نفر؛ ترکی: ۳۸ نفر؛ کردی: ۱۱ نفر؛ لری: ۱ نفر؛ عربی: ۴ نفر؛ لک: ۱ نفر؛ سایر: ۶ نفر
مدت زمان ازدواج	کمتر از ۲ سال: ۴۵ خانواده؛ کمتر از ۵ سال: ۵۵ خانواده؛ بین ۵ تا ۱۰ سال: ۸۲ خانواده؛ بین ۱۰ تا ۱۵ سال: ۲۰ تا ۶۹ خانواده؛ بین ۲۰ تا ۳۰ سال: ۴۷ خانواده؛ بین ۳۰ تا ۴۰ سال: ۴۰ خانواده؛ بین ۴۰ تا ۵۰ سال: ۲۲ خانواده؛ بین ۵۰ تا ۶۰ سال: ۶ خانواده؛ بیشتر از ۶۰ سال: ۱ خانواده
تعداد فرزندان	بدون فرزند: ۱۰۴ خانواده؛ تک‌فرزند: ۱۰۰ خانواده؛ دو فرزند: ۱۲۷ خانواده؛ ۳ فرزند: ۳۷ خانواده؛ ۴ فرزند: ۳ خانواده؛ پنج فرزند به بالا: ۲ خانواده
گروه‌های درآمدی	کمتر از ۳ میلیون: ۵۱ خانواده؛ بین ۳ تا ۵ میلیون: ۷۴ خانواده؛ بین ۵ تا ۱۰ میلیون: ۱۰۵ خانواده؛ بین ۱۰ تا ۱۵ میلیون: ۳۶ خانواده؛ بین ۱۵ تا ۲۰ میلیون: ۱۶ خانواده؛ بین ۲۰ تا ۳۰ میلیون: ۸ خانواده؛ بین ۳۰ میلیون تا ۱ میلیارد: ۳ خانواده
مجموع املاک و دارایی خانواده	بدون ملک: ۱۳۶ خانواده؛ از یک تا شش دانگ خانه: ۱۸۷ خانواده؛ دو ملک: ۴۰ خانواده؛ سه ملک: ۹ خانواده؛ بین سه تا پنج ملک: ۲ خانواده؛ بین پنج تا بیست ملک: ۳ خانواده

۲۰۴

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / ارزیابی و تحلیل الگوی اقتصادی خانواده‌ها ...

آمار همبستگی پیشرفته: رگرسیون‌های چندگانه سلسله‌مراتبی

نمونه‌گیری این پیمایش در بازه زمانی شهریورماه تا آبان ماه سال ۱۳۹۹ انجام شده است. در این بخش با توجه به داده‌های حاصل از پرسش‌نامه، متغیرهای مستقل در قالب متغیرهای اقتصادی (مطلق درآمد و دارایی، کفایت وقت برای خانواده) و متغیرهای فرهنگ اقتصادی (امید و قناعت اقتصادی) دسته‌بندی شده و رگرسیون‌هایی برازش شده است. در اینجا از رگرسیون چندمتغیره سلسله‌مراتبی استفاده شده است؛ بدین ترتیب که در هر مرحله یک متغیر جدید اضافه شده است.

الف) رگرسیون سلسله‌مراتبی متغیرهای اقتصادی

در اینجا به ترتیب متغیرهای «مطلق درآمد و دارایی»، «احساس کفایت و رضایت اقتصادی»، «کفایت وقت برای خانواده» گام‌به‌گام در بلوک‌های جداگانه وارد شده‌اند. نتایج

رگرسیون در هر مرحله و همچنین ضرایب بتا و معناداری در رگرسیون‌ها در جدول ۵ و ۶ نشان داده شده است.

جدول ۵: نتایج رگرسیون سلسله‌مراتبی برای متغیرهای اقتصادی

متغیرهای وابسته	اضافه‌شدن سلسله‌مراتبی متغیرها به رگرسیون چندمتغیری	ضریب تعیین	ضریب تعیین تعدیل شده	تغییر در ضریب تعیین در هر گام	معناداری آماره F
ناعقلانیت خانواده	مطلق درآمد و دارایی	۰,۰۲	۰,۰۱	۰,۰۲	۰,۱۱
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	۰,۱۳	۰,۱۲	۰,۱۱	۰,۰۰
	کفایت وقت برای خانواده	۰,۱۹	۰,۱۸	۰,۰۶	۰,۰۰
طبیعی بودن	مطلق درآمد و دارایی	۰,۰۲	۰,۰۱	۰,۰۲	۰,۰۸
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	۰,۱۶	۰,۱۵	۰,۱۴	۰,۰۰
	کفایت وقت برای خانواده	۰,۱۷	۰,۱۶	۰,۰۱	۰,۰۵
استخدامگری	مطلق درآمد و دارایی	۰,۰۲	۰,۰۱	۰,۰۲	۰,۰۹
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	۰,۰۹	۰,۰۸	۰,۰۷	۰,۰۰
	کفایت وقت برای خانواده	۰,۱۳	۰,۱۲	۰,۰۴	۰,۰۰
تعاون	مطلق درآمد و دارایی	۰,۰۲	۰,۰۱	۰,۰۲	۰,۰۷
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	۰,۰۹	۰,۰۸	۰,۰۷	۰,۰۰
	کفایت وقت برای خانواده	۰,۴۵	۰,۴۴	۰,۳۶	۰,۰۰
احسان	مطلق درآمد و دارایی	۰,۰۲	۰,۰۱	۰,۰۲	۰,۰۵
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	۰,۱۰	۰,۰۹	۰,۰۸	۰,۰۰
	کفایت وقت برای خانواده	۰,۲۵	۰,۲۴	۰,۱۶	۰,۰۰
تعالی	مطلق درآمد و دارایی	۰,۰۲	۰,۰۱	۰,۰۲	۰,۱۲
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	۰,۰۸	۰,۰۷	۰,۰۶	۰,۰۰
	کفایت وقت برای خانواده	۰,۲۳	۰,۲۲	۰,۱۵	۰,۰۰

رگرسیون فوق، تأثیر متغیرهای مستقل اقتصادی شامل مجموع درآمد خانواده، تعداد املاک خانواده و صاحب ماشین بودن خانواده، احساس کفاف و رضایت اقتصادی خانواده، کفایت وقت برای خانواده بر ۶ متغیر ناعقلانیت، طبیعی بودن، استخدامگری، تعاون، احسان و تعالی بررسی شده است. آماره آزمون فیشر (Fisher) هر ۶ مدل بزرگتر از مقدار بحرانی و سطح معناداری محاسبه شده آن کوچکتر از ۰/۰۵ است که از وجود رابطه خطی حداقل یکی از متغیرهای مستقل با متغیرهای وابسته حمایت شده است. مقدار ضریب تعیین نشان می‌دهد تعاون در بین ۶ عامل ذکر شده با میزان ۴۴ درصد بیشترین تأثیرپذیری را از متغیرهای مستقل داشته است. کمترین میزان تأثیرپذیری را نیز بعد استخدامگری داشته است. البته بدون در نظر گرفتن متغیر کفایت وقت دو بعد ناعقلانیت و طبیعی بودن نیز بیشترین تأثیر را از متغیرهای درآمد و احساس کفایت داشته‌اند.

مقدار تغییر ضریب تعیین در هر گام نشان می‌دهد با اضافه شدن هر متغیر به مدل، رگرسیون، چه مقدار می‌تواند واریانس متغیرهای پیشرفته را تبیین کند (هر متغیر جدید چند درصد دیگر از واریانس متغیر وابسته را تعیین می‌کند). با توجه به مقادیر جدول واضح است که در هر شش بعد مطلق درآمد حدود ۱ الی ۲ درصد، احساس کفایت و رضایت حدود ۶ الی ۱۴ درصد و متغیر کفایت وقت حدود ۱ الی ۳۶ درصد واریانس مؤلفه‌های خانواده را تعیین می‌کنند؛ بدین ترتیب بعد از کفایت وقت، احساس کفایت و رضایت اقتصادی مهم‌ترین متغیر بوده و مطلق درآمد و دارایی تأثیر بسیار ناچیزی بر خانواده دارد. این مهم نشان می‌دهد احساسی که هر خانواده نسبت به درآمد دارد بسیار مهم‌تر از مقدار آن است. در واقع نتایج رگرسیون ما را هر چه بیشتر به سمت اهمیت مؤلفه‌های ذهنی و شناختی سوق می‌دهد.

تحقیقات گذشته در داخل کشور نیز نشان می‌دهد بینوایی - به عنوان حالتی که فرد پس از مقایسه وضع اقتصادی خود با طبقات بالاتر دارد - بیش از فقر واقعی تعیین‌کننده بوده است (زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۸، ص ۳۸).

برای بررسی اثرات متغیرهای مستقل بر هر کدام از متغیرهای وابسته از ضرایب رگرسیون در جدول ۶ استفاده می‌شود.

جدول ۶: نتایج ضرایب رگرسیون برای متغیرهای اقتصادی

متغیرهای وابسته	متغیرهای مستقل	ضرایب غیراستاندارد		t	Sig	نتیجه فرضیه رابطه	جهت رابطه	
		Beta	Std.Error					
ناعقلانیت خانواده	مقدار ثابت		۰,۱۵	۲۲,۴۴	۳,۲۹			
	درآمد خانواده	-	۰,۰۰	-۲,۳۸	۰,۰۰	تأیید	-	
	تعداد املاک و دارایی		۰,۰۴	۱,۹۷	۰,۰۸	رد	بی معنا	
	صاحب ماشین بودن	-	۰,۰۸	-۰,۷۰	-۰,۰۳	۰,۰۶	رد	بی معنا
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی		۰,۰۴	-۰,۴۳	-۰,۳۰	۰,۲۰	تأیید	-
	کفایت وقت برای خانواده		۰,۰۳	-۰,۳۱	-۰,۲۶	۰,۱۸	تأیید	-
طبیعی بودن	مقدار ثابت		۰,۱۴	۲۵,۶۶	۳,۶۶			
	درآمد خانواده	-	۰,۰۰	-۲,۷۵	۰,۰۰	تأیید	-	
	تعداد املاک و دارایی		۰,۰۴	۲,۰۴	۰,۰۸	تأیید	+	
	صاحب ماشین بودن		۰,۰۸	۰,۵۵	۰,۰۴	رد	بی معنا	
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	-	۰,۰۴	-۷,۰۴	-۰,۳۹	۰,۲۵	تأیید	-
	کفایت وقت برای خانواده		۰,۰۳	-۱,۹۶	-۰,۱۰	۰,۰۷	رد	بی معنا
استخدامگری	مقدار ثابت		۰,۱۷	۱۹,۲۵	۳,۲۰			
	درآمد خانواده	-	۰,۰۰	-۲,۰۸	۰,۰۰	تأیید	-	
	تعداد املاک و دارایی		۰,۰۴	۱,۲۶	۰,۱۱	۰,۰۵	رد	بی معنا
	صاحب ماشین بودن	-	۰,۰۹	-۰,۵۴	-۰,۰۳	۰,۰۵	رد	بی معنا
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی		۰,۰۴	-۴,۲۴	-۰,۲۴	۰,۱۸	تأیید	-
	کفایت وقت برای خانواده		۰,۰۴	-۳,۹۷	-۰,۲۰	۰,۱۵	تأیید	-
تعاون	مقدار ثابت		۰,۱۱	۲۱,۹۴	۲,۳۸			
	درآمد خانواده		۰,۱۵	۲۲,۴۴	۳,۲۹	رد	بی معنا	
	تعداد املاک و دارایی	-	۰,۰۰	-۲,۳۸	۰,۰۰	رد	بی معنا	
	صاحب ماشین بودن		۰,۰۴	۱,۹۷	۰,۰۸	رد	بی معنا	
	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	-	۰,۰۸	-۰,۷۰	-۰,۰۳	۰,۰۶	تأیید	+
	کفایت وقت برای خانواده		۰,۰۴	-۰,۴۳	-۰,۳۰	۰,۲۰	تأیید	+

		-۰,۱۸	-۰,۳۱	-۰,۲۶	۰,۰۳	-	مقدار ثابت	
+	تأیید	۳,۶۶	۲۵,۶۶		۰,۱۴	۳,۶۶	درآمد خانواده	احسان
	رد	۰,۰۰	-۲,۷۵	-۰,۲۲	۰,۰۰	۰,۰۰	تعداد املاک و دارایی	
	رد	۰,۰۸	۲,۰۴	۰,۱۷	۰,۰۴	۰,۰۸	صاحب ماشین بودن	
+	تأیید	۰,۰۴	۰,۵۵	۰,۰۳	۰,۰۸	۰,۰۴	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	
+	تأیید	-۰,۲۵	-۷,۰۴	-۰,۳۹	۰,۰۴	-	کفایت وقت برای خانواده	
		-۰,۰۷	-۱,۹۶	-۰,۱۰	۰,۰۳	-	مقدار ثابت	
	رد	۳,۲۰	۱۹,۲۵		۰,۱۷	۳,۲۰	درآمد خانواده	تعالی
	رد	۰,۰۰	-۲,۰۸	-۰,۱۷	۰,۰۰	۰,۰۰	تعداد املاک و دارایی	
	رد	۰,۰۵	۱,۲۶	۰,۱۱	۰,۰۴	۰,۰۵	صاحب ماشین بودن	
+	تأیید	-۰,۰۵	-۰,۵۴	-۰,۰۳	۰,۰۹	-	احساس کفایت و رضایت اقتصادی	
+	تأیید	-۰,۱۸	-۴,۲۴	-۰,۲۴	۰,۰۴	-	کفایت وقت برای خانواده	

نتایج حاصل از رگرسیون چندگانه سلسله‌مراتبی نشان می‌دهد متغیر درآمد خانواده بر ناعقلانیت، طبیعی بودن و احسانگری در سطح اطمینان ۹۵ درصد تأثیرگذار بوده است (سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ شده است). تأثیر تعداد املاک و صاحب ماشین بودن در همه ابعاد خانواده رد شده است. احساس کفایت وقت در همه ابعاد به غیر از طبیعی بودن تأثیر قابل توجه با بتای استاندارد نسبتاً بالا و معنی‌دار داشته است. رضایت و کفایت اقتصادی به‌طور قابل توجهی ناعقلانیت، استخدامگری و به‌خصوص طبیعی بودن - را با ضریب بتای استاندارد خوبی - کاهش داده و از طرفی احسان، تعاون و تعالی را افزایش داده است. ضریب استاندارد نشان می‌دهد که کدام متغیر تأثیر بیشتری نسبت به سایر متغیرها داشته است (هر متغیری - بدون در نظر گرفتن علامت پشت ضریب - مقدار ضریب استاندارد بزرگ‌تری داشته باشد، تأثیر بیشتری دارد). می‌توان گفت در همه ابعاد متغیر درآمد نسبت به دو متغیر احساس کفایت و رضایت اقتصادی و کفایت وقت ضریب بتای کمتری داشته است. در سه بعد تعاون، احسان و تعالی تأثیر کفایت وقت با ضریب بتای بالا در سطح ۰,۴ معنادار و بسیار محسوس بوده است.

ب) رگرسیون سلسله‌مراتبی متغیرهای فرهنگ اقتصادی

در اینجا تأثیر همزمان متغیرهای فرهنگ اقتصادی مانند امید و قناعت اقتصادی بر مؤلفه‌های خانواده سنجد شده است. نتایج در جدول ۷ آمده است.
جدول ۷: نتایج رگرسیون سلسله‌مراتبی برای متغیرهای فرهنگ اقتصادی

متغیرهای وابسته	اضافه‌شدن سلسله‌مراتبی متغیرها	ضریب تعیین تعدیل‌شده	تغیر در ضریب تعیین در هر گام	معناداری آماره F
ناعقلانیت خانواده	امید اقتصادی	۰,۱۴	۰,۱۴	۰,۰۰
	قناعت اقتصادی	۰,۲۲	۰,۰۹	۰,۰۰
طبیعی بودن	امید اقتصادی	۰,۲۲	۰,۲۲	۰,۰۰
	قناعت اقتصادی	۰,۲۷	۰,۰۵	۰,۰۰
استخدامگری	امید اقتصادی	۰,۱۰	۰,۱۰	۰,۰۰
	قناعت اقتصادی	۰,۱۴	۰,۰۵	۰,۰۰
تعاون	امید اقتصادی	۰,۰۷	۰,۰۷	۰,۰۰
	قناعت اقتصادی	۰,۱۵	۰,۰۹	۰,۰۰
احسان	امید اقتصادی	۰,۰۶	۰,۰۷	۰,۰۰
	قناعت اقتصادی	۰,۲۱	۰,۱۵	۰,۰۰
تعالی	امید اقتصادی	۰,۱۲	۰,۱۲	۰,۰۰
	قناعت اقتصادی	۰,۲۰	۰,۰۸	۰,۰۰

آماره آزمون فیشر هر ۶ مدل بزرگ‌تر از مقدار بحرانی و سطح معناداری محاسبه‌شده آن کوچک‌تر از ۰/۰۵ است که از وجود رابطه خطی حداقل یکی از متغیرهای مستقل با متغیرهای وابسته حمایت شده است. ضرایب تعیین نشان می‌دهد که متغیرهای امید و قناعت، به ترتیب ۱۴ و ۹ درصد واریانس ناعقلانیت، ۲۲ و ۵ درصد واریانس طبیعی بودن، ۱۰ و ۵ درصد واریانس استخدامگری، ۷ و ۹ درصد واریانس تعاون، ۷ و ۱۵ درصد

واریانس احسان، ۱۲ و ۸ درصد واریانس تعالی را تعیین می‌کنند؛ بدین ترتیب امید و قناعت جز متغیرهای مهم و اثرگذار بر مؤلفه‌ها محسوب می‌شوند. در مجموع این دو متغیر توانایی تبیین ۱۵ الی ۲۷ درصد واریانس مراتب خانواده را دارند.

جدول ۸: ضرایب رگرسیون برای متغیرهای فرهنگ اقتصادی

متغیرهای وابسته	متغیرهای مستقل	ضرایب استاندارد Beta	t	Sig.	نتیجه فرضیه	جهت رابطه
ناعقلانیت خانواده	مقدار ثابت		۲۶,۵۴	۰,۰۰		
امید اقتصادی		-۰,۳۷	-۸,۲۱	۰,۰۰	تأیید	-
قناعت اقتصادی		-۰,۲۹	-۶,۴۹	۰,۰۰	تأیید	-
طبیعی بودن	مقدار ثابت		۳۴,۸۸	۰,۰۰		
امید اقتصادی		-۰,۴۷	-۱۰,۷۷	۰,۰۰	تأیید	-
قناعت اقتصادی		-۰,۲۲	-۵,۱۵	۰,۰۰	تأیید	-
استخدامگری	مقدار ثابت		۲۲,۶۰	۰,۰۰		
امید اقتصادی		-۰,۳۲	-۶,۷۳	۰,۰۰	تأیید	-
قناعت اقتصادی		-۰,۲۱	-۴,۵۴	۰,۰۰	تأیید	-
تعاون	مقدار ثابت		۲۷,۰۵	۰,۰۰		
امید اقتصادی		۰,۲۶	۵,۵۱	۰,۰۰	تأیید	+
قناعت اقتصادی		۰,۲۹	۶,۲۴	۰,۰۰	تأیید	+
احسان	مقدار ثابت		۲۷,۶۲	۰,۰۰		
امید اقتصادی		۰,۲۵	۵,۵۵	۰,۰۰	تأیید	+
قناعت اقتصادی		۰,۳۸	۸,۴۶	۰,۰۰	تأیید	+
تعالی	مقدار ثابت		۲۰,۴۷	۰,۰۰		
امید اقتصادی		۰,۳۵	۷,۶۱	۰,۰۰	تأیید	+
قناعت اقتصادی		۰,۲۸	۶,۱۶	۰,۰۰	تأیید	+

۲۰۹

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / ارزیابی و تحلیل الگوی اقتصادی خانواده‌ها ...

جدول ۸ نشان می‌دهد در همه ابعاد امید و قناعت به‌طور معناداری ناعقلانیت، طبیعی

بودن، استخدامگری را کاهش داده و تعاون، احسان و تعالی را افزایش می‌دهد.

آمار استنباطی

آزمون t مستقل برای مقایسه میانگین نمرات خانواده‌های زن شاغل و غیرشاغل انجام شد. نتایج جدول ۹ نشان از تفاوت معنادار در میانگین طبیعی بودن خانواده است به طوری که خانواده‌هایی که در آن زن شاغل است، میانگین نمره طبیعی بودن آنها در سطح معناداری ۰,۰۵ بالاتر است.

جدول ۹: آزمون تی مستقل برای مقایسه خانواده‌های زن شاغل و عادی

نوع خانواده	آزمون برابری واریانس	آماره F	سطح معناداری	آزمون t مستقل	درجه آزادی	سطح معناداری
ناعقلانیت	واریانس برابر	۰,۰۳	۰,۸۶	۰,۷۴	۳۷۴,۰۰	۰,۴۶
	واریانس نا برابر			۰,۷۶	۲۱۲,۶۰	۰,۴۵
طبیعی بودن	واریانس برابر	۰,۶۱	۰,۴۴	-۱,۹۹	۳۷۴,۰۰	۰,۰۵
	واریانس نا برابر			-۱,۹۲	۱۸۵,۵۶	۰,۰۶
استخدامگری	واریانس برابر	۲,۷۰	۰,۱۰	۱,۶۰	۳۷۴,۰۰	۰,۱۱
	واریانس نا برابر			۱,۷۰	۲۲۹,۷۳	۰,۰۹
تعاون	واریانس برابر	۰,۰۳	۰,۸۸	-۰,۶۰	۳۷۴,۰۰	۰,۵۵
	واریانس نا برابر			-۰,۶۰	۲۰۳,۵۲	۰,۵۵
احسان	واریانس برابر	۰,۱۳	۰,۷۲	۰,۴۶	۳۷۴,۰۰	۰,۶۵
	واریانس نا برابر			۰,۴۶	۱۹۹,۷۸	۰,۶۵
تعالی	واریانس برابر	۰,۶۳	۰,۴۳	۱,۱۹	۳۷۴,۰۰	۰,۲۴
	واریانس نا برابر			۱,۱۶	۱۹۲,۱۷	۰,۲۵

این نتیجه در تحقیقات گذشته نیز تأیید شده است. می‌توان در عمومیت این قاعده که اشتغال زنان تأثیر مثبتی بر اقتصاد خانواده دارد، تردید کرد. درآمدزایی زنان در صورتی که

به تعدد مدیریت خانواده بر منابع مالی بینجامد و هر یک از زن و مرد به دلخواه درآمدهای خود را هزینه کنند احتمال مصرف اقلام غیرضرور را افزایش می‌دهد (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۱ ب، ص ۹۵۳).

خوشه‌بندی فازی داده‌های پرسش‌نامه

در ادامه پژوهش، چهار نوع خوشه‌بندی انجام شده و تحلیل‌های مرتبط ارائه شده است:

۱. خوشه‌بندی بر اساس ویژگی‌های اقتصادی خانواده (مجموع درآمد، مجموع املاک و دارایی خانواده)؛

۲. خوشه‌بندی بر اساس سه مؤلفه رشد خانواده (تعاون، احسان، تعالی)؛

۳. خوشه‌بندی بر اساس سه مؤلفه افول خانواده (ناعقلانیت، طبیعی بودن، استخدامگری)؛

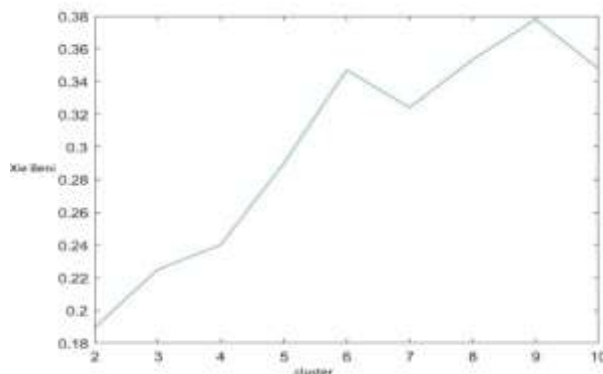
۴. خوشه‌بندی با دو بعد رشد و افول با میانگین‌گیری از مؤلفه‌های مرتبط.

در این پژوهش هرگاه سخن از «افول عقلانیت» به میان می‌آید منظور عقلانیت خانواده‌های سطح پایین طیف (ناعقلانی، طبیعی، استخدامگر) است. هرگاه سخن از «رشد عقلانیت» خانواده مطرح می‌شود منظور عقلانیت خانواده در سطوح بالای طیف (تعاون، احسان و تعالی) است. مؤلفه‌های رشد و تعالی در واقع همان شاخص‌های خانواده‌های اهل تعاون، احسان و تعالی است - که در اینجا به گویه‌های پرسش‌نامه تبدیل شدند -

خوشه‌بندی اقتصادی خانواده‌ها

با توجه به اطلاعات اقتصادی خانواده‌ها (مجموع درآمد خانواده، مجموع املاک و دارایی خانواده، صاحب خودرو بودن یا نبودن خانواده) خانواده‌ها خوشه‌بندی شدند. در اینجا هدف، بررسی تأثیر خوشه‌های اقتصادی - به عنوان متغیر مستقل - بر مؤلفه‌های رشد یا افول خانواده است.

شکل ۲ تابع زی‌بنی بر حسب تعداد خوشه را نشان می‌دهد. با استفاده از این تابع مقدار بهینه خوشه حدود ۲ و ۳ محاسبه شد که نتایج خوشه‌بندی با سه خوشه نشان داده شده است.

شکل ۲: نمودار تابع زی‌بنی بر حسب تعداد خوشه

جدول ۱۰ مراکز خوشه‌ها را در حالت ۳ خوشه نشان می‌دهد. فراوانی خانواده‌ها در هر

خوشه با در نظر گرفتن بیشینه تابع عضویت فازی در هر خوشه محاسبه شده است:

جدول ۱۰: مراکز خوشه‌های اقتصادی در ۳ خوشه

نام خوشه	مجموع درآمد خانواده	املاک و دارایی	فراوانی خانواده
۳ (ضعیف)	۹,۶۹	۰,۹۵	۱۳۱
۲ (متوسط)	۴,۱۹	۰,۵۶	۲۱۳
۱ (متمکن)	۱۹,۳۵	۱,۶۸	۳۷

شکل ۳ خوشه‌های اقتصادی را بر حسب دو ویژگی درآمد - به میلیون - و تعداد املاک

با سه خوشه نشان می‌دهد.

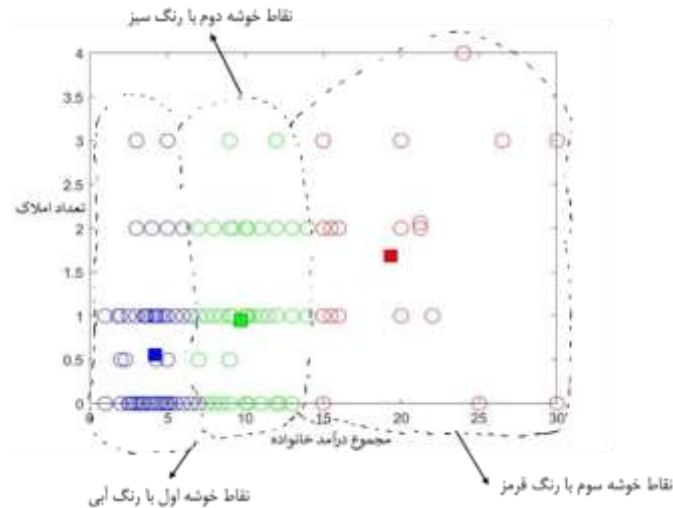
با در نظر گرفتن خوشه‌های سه‌گانه آزمون تحلیل واریانس یک راهه انجام شد که نتایج

جدول ۱۱ نشان از تفاوت معنادار در گروه‌های مختلف درآمدی است؛ بدین ترتیب بین

گروه‌های سه‌گانه درآمدی از لحاظ ناعقلانیت، طبیعی بودن، استخدامگری و احسان تفاوت

معنادار وجود دارد.

شکل ۳: خوشه‌بندی اقتصادی با سه خوشه^۱

جدول ۱۱: آزمون تحلیل واریانس بین سه خوشه اقتصادی

نوع خانواده	آماره F	سطح معناداری
ناعقلانیت	۴,۰۸	۰,۰۲
طبیعی بودن	۴,۸۴	۰,۰۱
استخدامگری	۵,۲۹	۰,۰۱
تعاون	۲,۷۰	۰,۰۷
احسان	۴,۰۴	۰,۰۲
تعالی	۲,۳۴	۰,۱۰

به منظور تشخیص اینکه تفاوت‌ها دقیقاً بین کدام زوج خوشه‌هاست، نتایج آزمون‌های تی مستقل در جدول ۱۲، ۱۳ و ۱۴ نشان می‌دهد بین خانواده‌های متوسط و ضعیف اقتصادی تفاوت معناداری وجود ندارد؛ ولی تفاوت‌ها با خانواده‌های متمکن معنادار است؛ یعنی افزایش درآمد به سطح بالا (خوشه ۱) تفاوت معنادار ایجاد می‌کند. با توجه به نتیجه رگرسیون‌های چندگانه به نظر می‌رسد عاملی که در اینجا تفاوت ایجاد کرده نه وضعیت

^۱ به دلیل چاپ سیاه و سفید، تمایز رنگ‌ها در شکل‌های خوشه‌بندی (شکل‌های ۳، ۵، ۷ و ۹) مشخص نبود و با کشیدن خط چین سعی شد تا حد ممکن نقاط خوشه‌ها از هم متمایز شود. اگرچه در شکل رنگی، خوشه‌ها درهم‌تنیده و با یکدیگر هم‌پوشانی دارند.

اقتصادی بلکه رضایت اقتصادی است که در خانواده‌های با درآمد بهتر، احتمالاً بالاتر از خانواده‌های متوسط و ضعیف اقتصادی بوده است.
جدول ۱۲: آزمون تی مستقل برای خانواده‌های متوسط و ضعیف اقتصادی

مؤلفه	آزمون برابری واریانس لوین	آماره F	سطح معناداری	آزمون t مستقل	درجه آزادی	سطح معناداری
ناعقلانیت	واریانس برابر	۰,۵۴	۰,۴۷	۰,۶۴	۳۶۰,۰۰	۰,۵۳
	واریانس نا برابر			۰,۶۲	۲۳۸,۰۹	۰,۵۳
طبیعی بودن	واریانس برابر	۰,۰۰	۰,۹۹	۲,۱۷	۳۶۰,۰۰	۰,۰۳
	واریانس نا برابر			۲,۱۷	۲۵۰,۱۷	۰,۰۳
استخدامگری	واریانس برابر	۱,۲۴	۰,۲۷	۰,۲۰	۳۶۰,۰۰	۰,۸۴
	واریانس نا برابر			۰,۲۰	۲۳۴,۲۴	۰,۸۴
تعاون	واریانس برابر	۰,۱۲	۰,۷۳	۰,۰۸	۳۶۰,۰۰	۰,۹۳
	واریانس نا برابر			۰,۰۸	۲۶۳,۱۵	۰,۹۳
احسان	واریانس برابر	۰,۲۳	۰,۶۳	۰,۱۴	۳۶۰,۰۰	۰,۸۹
	واریانس نا برابر			۰,۱۴	۲۴۶,۰۰	۰,۸۹
تعالی	واریانس برابر	۰,۰۷	۰,۸۰	۱,۲۰-	۳۶۰,۰۰	۰,۲۳
	واریانس نا برابر			۲,۱۰	۱۰۹,۵۳	۰,۰۴

نتایج این آزمون نشان می‌دهد که خانواده‌های متوسط و ضعیف از لحاظ طبیعی بودن تفاوت معناداری در سطح ۰,۰۳ دارند؛ بدین معنی که خانواده‌های متوسط اقتصادی میانگین طبیعی بودن بالاتری دارند.

جدول ۱۳: نتایج آزمون تی مستقل برای مقایسه میانگین نمرات خانواده‌های متمکن و متوسط اقتصادی

۲۱۵

فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی / مقاله علمی پژوهشی / ارزیابی و تحلیل الگوی اقتصادی خانواده‌ها ...

مؤلفه	آزمون برابری واریانس لوین	آماره F	سطح معناداری	آزمون t مستقل	درجه آزادی	سطح معناداری
ناعقلانیت	واریانس برابر	۰,۹۰	۰,۳۴	۲,۷۸	۱۴۸,۰۰	۰,۰۱
	واریانس نا برابر			۳,۲۳	۴۰,۷۷	۰,۰۰
طبیعی بودن	واریانس برابر	۰,۲۶	۰,۶۱	۲,۸۱	۱۴۸,۰۰	۰,۰۱
	واریانس نا برابر			۲,۸۵	۳۴,۸۰	۰,۰۱
استخدامگری	واریانس برابر	۲,۴۷	۰,۱۲	۳,۰۵	۱۴۸,۰۰	۰,۰۰
	واریانس نا برابر			۳,۸۳	۴۵,۶۰	۰,۰۰
تعاون	واریانس برابر	۰,۰۰	۰,۹۹	۲,۲۳-	۱۴۸,۰۰	۰,۰۳
	واریانس نا برابر			۲,۲۱-	۳۴,۰۲	۰,۰۳
احسان	واریانس برابر	۱,۰۶	۰,۳۱	۲,۶۳-	۱۴۸,۰۰	۰,۰۱
	واریانس نا برابر			۳,۰۲-	۴۰,۰۶	۰,۰۰
تعالی	واریانس برابر	۰,۰۶	۰,۸۰	۲,۱۳-	۱۴۸,۰۰	۰,۰۴
	واریانس نا برابر			۲,۰۹-	۳۳,۷۸	۰,۰۴

نتایج جدول نشان می‌دهد خانواده‌های متمکن به‌طور معناداری عقلانیت بالاتری دارند؛ بدین ترتیب که میانگین نمره ناعقلانیت، طبیعی‌بودن و استخدامگری آنها کمتر بوده و میانگین نمرات تعاون، احسان و تعالی آنها بالاتر است.

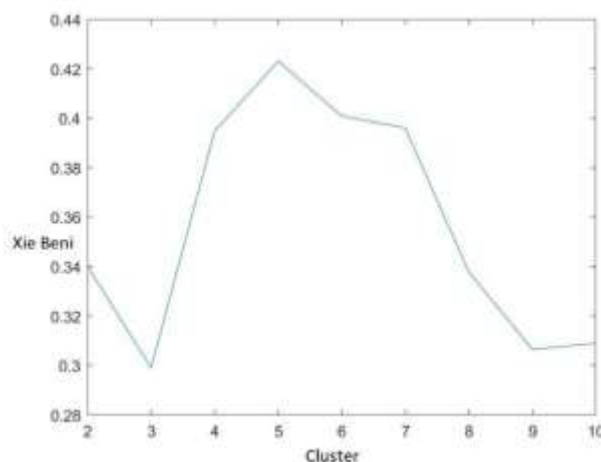
جدول ۱۴: مقایسه میانگین نمرات خانواده‌های متمکن و ضعیف اقتصادی

سطح معناداری	درجه آزادی	آزمون t مستقل	سطح معناداری	آماره F	آزمون برابری واریانس لوین	مؤلفه
۰,۰۱	۲۶۰,۰۰	۲,۶۹	۰,۵۳	۰,۴۱	واریانس برابر	ناعقلانیت
۰,۰۰	۳۱,۴۳	۳,۰۷			واریانس نابرابر	
۰,۰۷	۲۶۰,۰۰	۱,۸۰	۰,۵۹	۰,۲۹	واریانس برابر	طبیعی بودن
۰,۰۸	۲۹,۴۳	۱,۸۲			واریانس نابرابر	
۰,۰۰	۲۶۰,۰۰	۳,۲۷	۰,۲۷	۱,۲۱	واریانس برابر	استخدامگری
۰,۰۰	۳۳,۱۶	۴,۰۳			واریانس نابرابر	
۰,۰۲	۲۶۰,۰۰	۲,۲۷-	۰,۸۵	۰,۰۴	واریانس برابر	تعاون
۰,۰۳	۲۹,۷۰	۲,۳۳-			واریانس نابرابر	
۰,۰۱	۲۶۰,۰۰	۲,۸۶-	۰,۴۲	۰,۶۵	واریانس برابر	احسان
۰,۰۰	۳۱,۷۱	۳,۳۱-			واریانس نابرابر	
۰,۱۳	۲۶۰,۰۰	۱,۵۴-	۰,۷۲	۰,۱۳	واریانس برابر	تعالی
۰,۱۳	۲۹,۳۳	۱,۵۴-			واریانس نابرابر	

نتایج نشان می‌دهد این خانواده‌ها، تفاوت معناداری در نمرات دارند؛ به طوری که خانواده‌های متمکن میانگین ناعقلانیت و استخدامگری کمتری داشته و همچنین میانگین تعاون و احسان در خانواده‌های متمکن بالاتر است. نتایج خوشه‌بندی با نتایج حاصل از رگرسیون سلسله‌مراتبی متغیرهای اقتصادی تا حدودی هماهنگ است؛ چراکه در نتایج رگرسیون گفته شد، مطلق درآمد و دارایی حدود ۱ درصد واریانس ناعقلانیت را تبیین می‌کند و عمده اختلاف‌ها ناشی از احساس کفایت و رضایت است.

خوشه‌بندی بر اساس مؤلفه‌های رشد عقلانیت

در این بخش با در نظر گرفتن تنها سه مؤلفه تعاون، احسان و تعالی خانواده‌ها خوشه‌بندی شدند. ابتدا بر اساس تابع زی‌بنی تعداد خوشه بهینه ۳ عدد تعیین شد. نمودار تابع زی‌بنی در شکل ۴ نشان داده شده است.

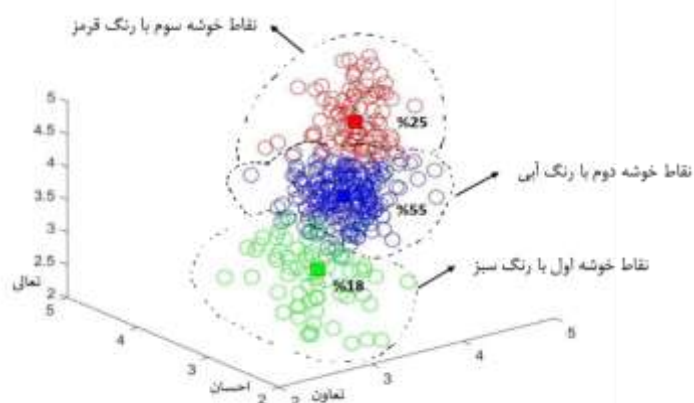

شکل ۴: تابع زی‌بنی برای خوشه‌بندی مؤلفه‌های رشد

مراکز خوشه‌ها در جدول ۱۵ آمده است. شکل ۵ نتایج خوشه‌بندی را در نمودار سه‌بعدی نشان می‌دهد.

جدول ۱۵: مراکز و فراوانی خوشه‌ها در خوشه‌بندی مؤلفه‌های رشد

نام خوشه / مرکز خوشه	تعاون	احسان	تعالی	فراوانی
۱	۳,۳۴	۳,۲۱	۲,۷۸	۷۲
۲	۴,۰۸	۳,۷۹	۳,۳۸	۲۱۵
۳	۴,۵۸	۴,۲۸	۴,۱۱	۱۰۰

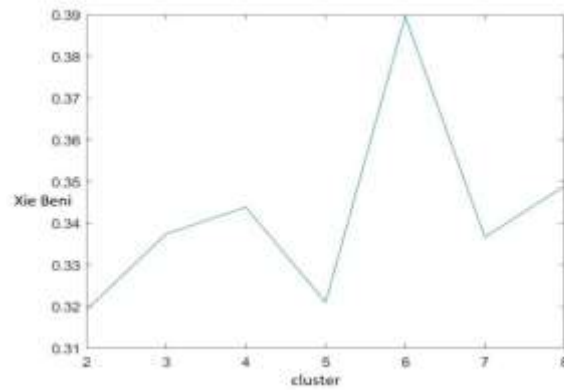

شکل ۵: خوشه‌بندی بر اساس مؤلفه‌های رشد

خوشه‌بندی بر اساس مؤلفه‌های رشد نشان می‌دهد خانواده‌های تهرانی از لحاظ احسان و تعاون و تعالی و ضیعت نسبتاً خوبی دارند. حدود ۵۵ درصد نمره تعاون، احسان و تعالی آنها بالاتر از حد متوسط است و حدود ۲۵ درصد نمره‌ای نزدیک به عالی در هر سه سطح دارند. ۱۸ درصد از لحاظ تعاون و احسان و تعالی نمره کمی دارند.

خوشه‌بندی بر اساس مؤلفه‌های افول عقلانیت

در این بخش با در نظر گرفتن سه مؤلفه ناعقلانیت، طبیعی بودن و استخدامگری خانواده‌ها خوشه‌بندی شدند. بر اساس تابع زی‌بنی در شکل ۶ تعداد بهینه خوشه را ۲ و ۵ به دست آمده است که با توجه به جذابیت تحلیل، ۵ خوشه به عنوان تعداد بهینه انتخاب شد.

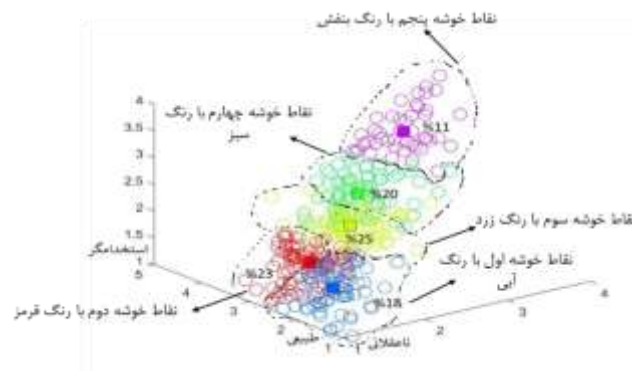

شکل ۶: نمودار تابع زی‌بنی بر اساس مؤلفه‌های افول خانواده

جدول ۱۶ مراکز خوشه و فراوانی خانواده‌ها در هر خوشه را نشان می‌دهد.
جدول ۱۶: خوشه‌بندی بر اساس مؤلفه‌های افول خانواده

فراوانی	استخدامگری	طبیعی بودن	ناعقلانیت	نام خوشه / مرکز خوشه
۸۰	۲,۵	۳,۱۷	۲,۴۱	۱
۹۰	۱,۶۰	۲,۷۵	۱,۶۱	۲
۱۰۰	۲,۱۸	۲,۶۸	۲,۰۵	۳
۴۴	۳,۲	۳,۵۱	۳,۲۱	۴
۷۳	۱,۴۴	۱,۹۸	۱,۴۱	۵

شکل ۷، نتایج خوشه‌بندی را در نمودارهای سه‌بعدی و دوبعدی نشان می‌دهند.

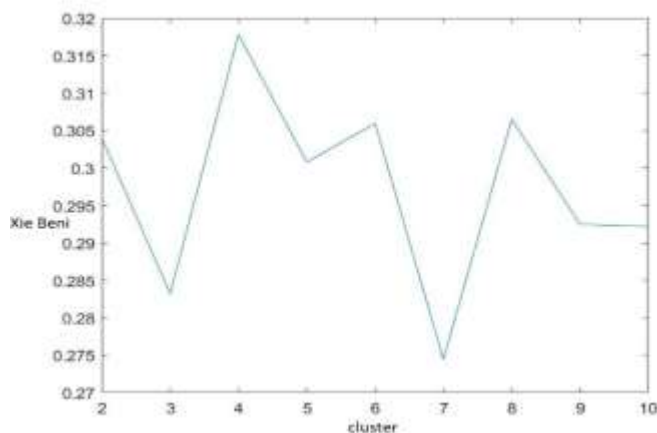

شکل ۷: خوشه‌بندی بر اساس مؤلفه‌های افول

از لحاظ مؤلفه‌های کاهنده رشد و عقلانیت نیز به نظر می‌رسد خانواده‌ها در بعد طبیعی بودن وضعیت خوبی ندارند. ۱۸ درصد خانواده‌ها ناعقلانیت، طبیعی و استخدامگری خیلی کمی دارند که جزء خانواده‌های خوب و متعالی ما به حساب می‌آیند. ۲۳ درصد در عین پایین بودن ناعقلانیت و استخدامگری، میانگین طبیعی بودن بالایی دارند. حدود ۴۵ درصد نیز از لحاظ ناعقلانیت، طبیعی بودن و استخدامگری نمره‌ای بین ۲-۴ دارند. حدود ۱۱ درصد نیز جزء خانواده‌هایی هستند که در همه مؤلفه‌ها دچار افول شده‌اند. در کل دو دسته قرمز و آبی در این نمودار خوشه‌هایی هستند که باید بیشتر مورد توجه قرار گیرند.

خوشه‌بندی با دو بعد افول و رشد عقلانیت

در این بخش با میانگین‌گیری از مؤلفه‌های رشد و افول، خوشه‌بندی انجام شده است. شکل ۸ تابع زی‌بنی را بر حسب تعداد خوشه نشان می‌دهد. اختلاف مقدار تابع زی‌بنی بین ۳ و ۷ خوشه کمتر از ۰,۰۱ است. پژوهشگر با توجه به جذابیت تحلیل و جمع‌بندی و تفسیر بهتر، ۳ خوشه را به عنوان تعداد خوشه بهینه انتخاب کرد.

شکل ۸: تابع زی‌بنی خوشه‌بندی دوبعدی رشد و ناعقلانیت

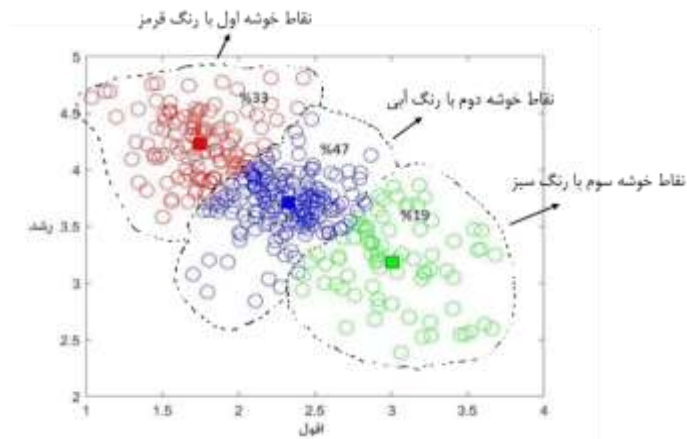
جدول ۱۷ مراکز خوشه‌های سه‌گانه را نشان می‌دهد.

جدول ۱۷: مراکز خوشه‌های سه‌گانه

خوشه / مرکز	میانگین مؤلفه‌های ناعقلانیت	میانگین مؤلفه‌های رشد	فراوانی
۱	۲,۳۵	۳,۶۹	۱۸۲
۲	۱,۷۵	۴,۲۱	۱۲۸
۳	۳,۰۸	۳,۱۴	۷۷

۲۲۱

شکل ۹: خوشه‌بندی بر اساس دو مؤلفه رشد و افول

شکل ۹ نشان می‌دهد حدود ۳۳ درصد خانواده‌ها وضعیت خیلی خوبی از لحاظ مؤلفه‌های ناعقلانیت و رشد دارند. عمده آنها یعنی حدود ۴۷ درصد نمرات رشد و ناعقلانیت متوسطی دارند. حدود ۱۹ درصد خانواده‌هایی هستند که می‌توان گفت با مشکل جدی مواجه‌اند.

در مجموع نتایج خوشه‌بندی نشان از تغییرات بنیادین و فرهنگی عمیق در حوزه فردی شدن و مادی‌گرایی خانواده‌ها دارد. مرور ادبیات انجام‌شده درباره تحولات خانواده در ایران نیز نشان می‌دهد که نظریه‌پردازان ایرانی ضمن قبول دگرگونی خانواده ایرانی در سال‌های اخیر، این تغییرات را بیشتر با گفتمان گذر از سنت به مدرنیته توضیح داده‌اند؛ تحقیقات ملکی و همکاران (۱۳۹۴) نشان می‌دهد، خانواده ایرانی در مرحله انتقالی از شکل سنتی به

مدرن قرار دارد. در گونه‌شناسی ارائه‌شده از خانواده ایرانی سه نوع خانواده سنتی، مدرن و پست‌مدرن از یکدیگر متمایز شده است که نشان می‌دهد وضعیت متناقضی بر فضای مفهومی خانواده ایرانی حاکم است.

بحث، نتیجه‌گیری و توصیه‌های سیاستی

با در کنار هم قراردادن نتایج خوشه‌بندی اقتصادی خانواده و رگرسیون چندمتغیره سلسله مراتبی می‌توان نتیجه گرفت مطلق درآمد و دارایی تأثیر بسیار ناچیزی بر مؤلفه‌های رشد و عقلانیت خانواده داشته و مؤلفه‌های ذهنی مانند رضایت، امید به آینده و عدم ترس و نگرانی از آینده اقتصادی نسبت به مطلق درآمد مهم‌تر هستند و درصد بیشتری از واریانس مؤلفه‌های خانواده را تبیین می‌کنند. در واقع احساسی که خانواده نسبت به درآمد خود دارد بسیار مهم‌تر از مطلق درآمد و دارایی ایشان است. بدین ترتیب با وجود مهم بودن احساس کفاف و رضایت، در مجموع می‌توان گفت اقتصاد نمی‌تواند عامل تعیین‌کننده در خانواده باشد و البته از اثرات آن نیز نمی‌توان چشم‌پوشی کرد.

البته در گروه‌های درآمدی پایین کاهش درآمد منجر به افزایش طبیعی بودن شده است. طبق نتایج این تحقیق در خانواده‌ها با درآمد کم و وضعیت اقتصادی ضعیف، همبستگی معناداری بین درآمد با کفاف و رضایت اقتصادی وجود دارد و حدود ۹ درصد واریانس رضایت و کفاف اقتصادی توسط درآمد تعیین می‌شود؛ بنابراین می‌توان با بهبود درآمد گروه‌های ضعیف تا حدودی رضایت و امید اقتصادی را بالا برد؛ بنابراین دولت وظیفه دارد علاوه بر بهبود معیشت مردم در گروه‌های درآمدی پایین و متوسط در همه گروه‌ها بیش‌ازپیش با کار رسانه‌ای، فرهنگی و ... روی ابعاد شناختی و ذهنی خانواده سرمایه‌گذاری کند.

طبق نتایج، اثرات مؤلفه‌های اقتصادی بر کاهش عقلانیت خانواده بیش از مؤلفه‌های رشد و تعالی است؛ همچنین نتایج نشان می‌دهد خانواده‌های تهرانی در عین توجه به ارزش‌های متعالی و سنتی، مادی‌گرایی و خودخواهی را به کانون خانواده راه داده‌اند که نشان از تحول عمیق و بنیادین در آنهاست.

در مجموع ۱۹ درصد خانواده‌ها به لحاظ تمام مؤلفه‌های شش‌گانه وضعیت خوبی ندارند؛ به طوری که می‌توان گفت عقلانیت اداره زندگی را ندارند یا به حدی از رشد نرسیده که امور خود را سامان دهند. این خانواده‌ها آسیب‌پذیر محسوب می‌شوند و دولت باید با توجه به وضعیت خانواده با تصدی‌گری و مداخله‌گری اوضاع را به سامان کند. آنها ناعقلانیت، استخدامگری بالاتری داشته و احسان و تعاون بین آنها بسیار کم است.

از عوامل‌های مهم دیگر کفایت وقت برای خانواده است که تأثیر مهم و معناداری بر کاهش ناعقلانیت و افزایش رشد و تعالی دارد؛ بدین ترتیب دولت باید از این بحث حمایت کرده و شرایط را برای خانواده‌ها و زنان و مردان شاغل جهت تنظیم و کفایت وقت برای خانواده فراهم آورد.

آنچه نمودارهای خوشه‌بندی به ما نشان می‌دهد گویای آن است که ۴۷ درصد خانواده‌ها وضعیت رشد متوسطی را تجربه کرده و از لحاظ مؤلفه‌های افول هم نمره متوسطی گرفته‌اند. علاوه بر این مؤلفه‌های کاهشنده رشد (ناعقلانیت، طبیعی بودن و استخدامگری) خانواده‌های ایرانی را بیشتر تحت‌الشعاع قرار داده است؛ بنابراین جهت‌گیری سیاست‌های دولتی در مرحله اول باید در جهت کاهش این مؤلفه‌ها و سوق دادن خانواده به سمت عقلانیت باشد. به‌طورکلی نتایج نشان می‌دهد ۱۸ درصد از خانواده‌ها میانگین طبیعی بودن آنها بسیار پایین است و سایر خانواده‌ها میانگین طبیعی بودن آنها از متوسط به بالاست؛ بنابراین دولت باید روی این مؤلفه از خانواده‌ها بیش از سایر ابعاد سرمایه‌گذاری کند؛ یعنی عمده خانواده‌ها طبیعی بودن زیادی را تجربه می‌کنند. در عین حال حدود ۳۰ درصد از خانواده‌ها ناعقلانیت و استخدامگری بالای متوسط را تجربه می‌کنند. در گروه‌های درآمدی متوسط و بالا همبستگی بین درآمد و رضایت اقتصادی چندان معنادار نیست و در این گروه‌ها باید به دنبال شناسایی عوامل دیگری بود که تعیین‌کننده رضایت و امید اقتصادی خانواده هستند. افزایش رضایت، امید اقتصادی، قناعت خانواده از جمله مؤلفه‌های اثرگذار بر کاهش ناعقلانیت، طبیعی بودن و استخدامگری خانواده هستند. به نظر می‌رسد تبیین درست از مفهوم قناعت نیز خیلی مهم باشد و در عین حفظ شأن و جایگاه خانواده، گفتمان‌سازی درستی از این مفهوم به معنای واقعی کلمه و نه به مفهوم ریاضت اقتصادی شکل بگیرد؛ بنابراین در حوزه خانواده عمده تمرکز باید بر سیاستگذاری فرهنگی باشد. از

عوامل مهم مؤثر بر طبیعی بودن خانواده، اشتغال زنان است. به نظر می‌رسد ورود درآمد زنان به چرخه اقتصادی خانواده، توازن و تعادل در طلب مادیات و ظواهر زندگی را به هم زده و به‌گونه‌ای خانواده را مادی‌تر می‌کند. در این خصوص باید فرهنگ‌سازی‌های مناسب برای نحوه هزینه‌کرد درآمد اقتصادی زنان صورت بگیرد.

حدود ۳۳ درصد وضعیت نسبتاً خوبی در همه مؤلفه‌ها دارند. در اینجا دولت از کفایت خانواده در حل مسائل و مشکلات و شرایط رشدش تا حدی اطمینان دارد، ولی می‌تواند از توانمندی و کفایت این گروه برای کمک به سایر سطوح خانواده استفاده کند؛ همچنین با دادن مسئولیت به آنها بر حصول نتایج نظارت کند.

منابع و مأخذ

۱. بستان، حسین؛ جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
۲. _____؛ خانواده در اسلام؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۳. بهشتی، احمد؛ خانواده در قرآن؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۷۷.
۴. بیات، روح‌الله؛ «رویکردهای مبتنی بر اخلاق و حقوق اجتماعی در نظام‌های اقتصادی سرمایه‌داری و اسلام»؛ فصلنامه علمی - ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، ش ۱۰، ۱۳۹۴.
۵. پژوهشگران، جمشید و علی‌اکبر خسروی‌نژاد؛ «روشی برای طبقه‌بندی خانوارهای شهری ایران بر اساس مؤلفه‌های اقتصادی - اجتماعی خانوار»؛ پژوهشنامه اقتصادی، س ۴، ش ۱۵، ۱۳۸۳.
۶. حکمت‌نیا، محمود؛ فلسفه حقوق خانواده؛ ج ۲، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان، ۱۳۸۸.
۷. حرعاملی، محمدبن‌حسن؛ وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه؛ تهران: نشر کتابچی، ۱۳۸۶.
۸. رفیعی‌آتانی، عطاءالله؛ واقعیت و روش تبیین کنش انسانی در چارچوب فلسفه اسلامی نظریه‌ای بنیادین در علوم انسانی؛ تهران: آفتاب توسعه (ناشر تخصصی مرکز علوم انسانی اسلامی صدرا)، ۱۳۹۶.
۹. رضایی قهرودی، زهرا، مصطفوی، ندا و سمانه افتخاری؛ «الگوی مصرف در چرخه زندگی

- خانوارهای شهری؛ فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، س ۱۳، ش ۴۹، ۱۳۹۲.
۱۰. زیبایی نژاد، محمدرضا؛ اشتغال زنان، عوامل، پیامدها و رویکردها (با نگاه مدیریت اجتماعی)؛ قم: مرکز تحقیقات زن و خانواده، ۱۳۸۸.
۱۱. _____؛ جایگاه خانواده و جنسیت در نظام تربیت رسمی؛ قم: هاجر (دفتر مطالعات و تحقیقات زنان)، ۱۳۹۱ الف.
۱۲. _____؛ مجموعه مقالات و گفتگوها؛ قم: نشر هاجر، ۱۳۹۱ ب.
۱۳. طباطبائی، سیدمحمدحسین؛ المیزان؛ ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۴. عزیزی مهر، خیام؛ جستارهایی در ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۶.
۱۵. علم‌الهدی، جمیله؛ نظریه اسلامی تعلیم و تربیت؛ ج ۲، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹.
۱۶. علی‌احمدی، علیرضا؛ روش تحقیق و راهنمای پایان‌نامه نویسی؛ تهران: انتشارات تولید دانش، ۱۳۸۹.
۱۷. کرامر، دانکن و دنیس هاویت؛ مقدمه‌ای بر کاربرد SPSS در روان‌شناسی و دیگر علوم رفتاری؛ ترجمه جعفر نجفی‌زند و دیگران؛ تهران: نشر سخن، ۱۳۸۹.
۱۸. مرادی، محمدعلی؛ «مبانی فکری انسان اقتصادی در کتاب‌های اقتصاد خرد دانشگاهی و جایگاه آن بر اساس ارزش‌های اسلامی»؛ پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ش ۳۵، ۱۳۹۳.
۱۹. محمدی ری‌شهری، محمد؛ تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث؛ ترجمه حمیدرضا شیخی و عباس پسندیده؛ قم: مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۹.
۲۰. مطهری، مرتضی؛ نظام حقوق زن در اسلام؛ تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۶.
۲۱. مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام؛ تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۵.
۲۲. ملکی، امیر، ربیعی، علی، شکرپیگی، عالیه و قادر بالاخانی؛ «بررسی فردی شدن خانواده در ایران با تأکید بر روند تغییرات ساختاری و کارکردی خانواده ایرانی از سال ۱۳۳۵ تا سال ۱۳۹۳»؛ مطالعات راهبردی زنان، س ۱۸، ش ۶۹، ۱۳۹۴.
۲۳. میرزائی‌ان، بتول و همکاران؛ «تحلیل اثربخشی مؤلفه‌های اقتصادی در رفاه خانوارهای

- روستایی؛ مورد: بخش مرکزی شهرستان اسلام‌آباد غرب»؛ فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، س ۷، ش ۱، ۱۳۹۷.
۲۴. موسوی لقمان، سیده‌اشرف؛ «طراحی الگوی اقتصاد خانواده با تأکید بر نقش دولت در چارچوب اقتصاد اسلامی»؛ رساله دکتری، دانشکده اقتصاد، مدیریت و مهندسی پیشرفت، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۹۹.
۲۵. موسوی لقمان، سیده اشرف، معینی، علیرضا و عطاءالله رفیعی‌آتانی؛ «تحلیل مضمون سیاست‌های اقتصاد خانواده در ایران»؛ مطالعات راهبردی زنان، س ۲۱، ش ۸۳، ۱۳۹۸.
25. Becker, Gary. S; **A treatise on family**; Cambridge: Harvard university press, 1993.
26. Bezdek, James C.; **Pattern Recognition with Fuzzy Objective Function Algorithms**; New York: Springer US, 1991.
27. Browning, Martin., Chiappori, Pierre-Andr & yoram Weiss; **Economics of the Family**; America: Cambridge University Press, 2014.
28. Cohen, Lloyd R. and Joshua D. Wright; **Research Handbook on the Economics of Family Law**; USA: Edward Elgar, 2013.
29. Degner, Jeffer; “Family Formation, Fertility, and Failure: A Literature Review on Price Increases and Their Impact on the Family Institution”; **Quarterly Journal of Austrian Economics**, Vol.22, No.2, 2019.
30. Jarque, Carlos. M.; “An application of LDV models to household expenditure analysis in Mexico”; **Journal of Econometrics**, Vol.36, No.1-2, 1987.
31. Jensen, Helen H. & Justo Manrique; “Demand for food commodities by income groups in Indonesia”; **Applied Economics**, Vol.30, No.4, 1988.

32. Laszloffy, Tracey A.; “Rethinking Family Development Theory: Teaching With the Systemic Family Development (SFD) Model”; **Family Relations**, Vol.51, No.3, 2002.
33. Mammen, Sheila., Dolan, Elizabeth & Sharon B. Seiling; “Explaining the Poverty Dynamics of Rural Families Using an Economic Well-Being Continuum”; **Journal of Family and Economic Issues**, Vol.36, No.3, 2014.
34. Hathaway, Richard J. & James C. Bezdek; “Fuzzy c-means clustering of incomplete data”; **IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics**, Vol.31, No.5, 2001.
35. Pollard, Elizabeth., & D. Patrice; “Child Well being: A systematic review of literature”; **Social Indicators Research**, Vol.61, No.1, 2003.
36. Ross, Timothy J.; **Fuzzy logic with engineering application**; New York: willey, 1995.
37. Wiley, Angela R. and Aaron Ebata; “Reaching American Families: Making Diversity Real in Family Life Education”; **Family Relations**, Vol.53, No.3, 2004.
38. Xiao, Jing Jian; **Family Economic Well-Being**; In hanbook of marriage and family; New York: Springer US, 2013.
39. Xie, Xuanli. Lisa., & Gerado Beni; “A validity measure for fuzzy clustering”; **IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence**, Vol.13, No.8, 1991.